

PAPER DETAILS

TITLE: HERODOTOS'UN ANLATIMLARINA GÖRE, ISKITLERİN KIMMERLERİ TAKIP MESELESİ

AUTHORS: Ferit BAZ

PAGES: 47-59

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/929293>

**HERODOTOS’UN ANLATIMLARINA GÖRE,
İSKİTLERİN KIMMERLERİ TAKİP MESELESİ*****THE ISSUE OF THE CIMMERIANS PURSUING THE SCYTHIANS
ACCORDING TO THE NARRATIVES OF HERODOTUS*****FERİT BAZ***

Öz: İskitlerin siyasi tarihlerine ilişkin en çok bilgi veren antik yazar, Herodotos’tur. Eserinde, Hellen Dünyası’na ait olmayan “öteki halklar” arasında en çok Mısırlılara; sonra da İskitlere değinmiştir. Ancak Herodotos’un gerek Kimmerler ve gerekse İskitler hakkında yaptığı bazı aktarımların dikkatli bir biçimde gözden geçirilmesi gerekmektedir. Bu çalışmamızda Herodotos’un, İskitlerin Kimmerleri takip ettiği şeklindeki anlatımların doğruluğu sorgulanacaktır. İskitlerin ve Kimmerlerin siyasi tarihleri bu çerçevede değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Herodotos • İskitler • Kimmerler
• Anadolu

Abstract: The ancient author who presents the most comprehensive information on the Scythians was Herodotus. He mentions in his work mostly the Egyptians and then the Scythians amongst “the other people” who are not a part of the Greek world. However, it is necessary to examine some of these narratives concerning both the Cimmerians and the Scythians. This study questions the narrative of the Cimmerians pursuing the Scythians and then evaluates the political histories of each group within this framework.

Keywords: Herodotus • Scythians • Cimmerians • Anatolia

Bozkır kökenli halklardan Kimmerler ve İskitlerin tarihi MÖ II. bin yıl kadar geriye gitmekle birlikte, onların ancak MÖ VIII. yüzyıldan sonraki siyasi faaliyetleri belirlenebilmektedir¹. Ana hatlarıyla batıda Volga Nehri’nden doğuda Çin’e kadar uzanan büyük bir bozkır sahasında yayılmış olan İskitler, MÖ VIII. yüzyılda Massagetler adı verilen bir kavimle yaptıkları savaşı kaybettikten sonra Volga Nehri’nin doğusundan Kimmerlerin yurduna doğru hareket etmeye başlamışlardır². İskitlerin göç hareketine maruz kalan Kimmerler, o dönemde doğuda Volga Nehri’nden batıda Dinyester Nehri’ne kadar uzanan Karadeniz’in kuzeyindeki saha üzerinde yaşamaktaydılar.

Hiç şüphe yok ki, İskitlerin siyasi tarihlerine ilişkin en çok bilgi veren antik yazar, Herodotos’tur. Eserinde, Hellen Dünyası’na ait olmayan “öteki halklar” arasında en çok Mısırlılara; sonra da İskitlere değinmiştir. Bu durum, bize antik tarihinin İskitlere karşı özel bir ilgi duyduğunu göstermek-

* Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul. feritbaz@yahoo.com

¹ Hdt. IV. 7. Konuya ilişkin olarak bk. Grousset 1996, 22-23. Bu bağlamda, Borodino Hazinesi, Abrmovka bronz turpanları, Piatigersk kurgan eserleri zikredilebilir.

² Antik yazar Hippokrates’e göre (aer. XVII-XVIII) İskitlerin bir yerden diğer bir yere konup göçmelerindeki en büyük nedenlerden bir tanesi bulundukları alanda hayvanlar için yeteri derecede ot ve su kalmamasıdır. Onlar bir yerden diğer bir yere göç ederlerken arabaların boyunduruğuna öküzleri bağlamışlar; kadınlar ve çocuklar arabaların içerisinde yer alırken, erkekler at üzerinde ilerlemişlerdir. Ayrıca, İskit göçünün sebebi hakkında bk. Tarhan 1979, 365; Üstüner 2001, 28. Bozkır dünyasındaki göç sebepleri ve güzergâhları hakkında bk. Erdelyi, 1969/2, 139-145; Bokovenko 1996, 122.

tedir³. Herodotos'un bu ilgisinin başlıca nedeni, Büyük Hellen Kolonizasyon Hareketi (MÖ 750-550) kapsamında Karadeniz kıyılarında kendilerine koloniler kuran Hellenlerin İskitlere komşu olmalarıdır⁴. Fakat aynı Herodotos, Kimmerlere karşı ilgisiz kalmış, Kimmerleri sadece İskitler ve Lydialıların arka plânında ele almıştır⁵. Kendisinin hem Kimmer siyasi tarihinin görgü tanığı olması, hem de Kimmerlere ilişkin bilgileri dağınık halde sunup farklı kaynaklardan vermesi daima göz önünde bulundurulmalı, anlatımları buna göre değerlendirilmelidir⁶. Yorumlanması gereken hususlardan bir tanesi, Kimmerlerin İskitlerin göç hareketine nasıl bir reaksiyon gösterdikleridir⁷. Antik yazarın anlatımına göre, yaklaşan İskit göçü karşısında yurtlarını İskitlere karşı savunmak isteyen Kimmer kralları ile İskit istilâsından kaçıp ülkelerini terk etmek isteyen Kimmer halkı, bir iç savaş yaşamış. Kendi aralarındaki çarpışma bittikten sonra mücadele esnasında ölen Kimmer kahramanlarının mezarları Tyras Irmağı kıyısında bulunmaktaymış ve İskitler, Kimmer ülkesine geldiklerinde terk edilmiş boş bir ülke ile karşılaşmışlardır. Bize göre, Herodotos'un sözünü ettiği Kimmer iç savaşı ve mezarlar konusunda verdiği bilgiler tarihsel gerçeklikle bazı nedenlerden ötürü uyusmamaktadır⁸: Batıda Volga Nehri'nden doğuda Çin'e kadar uzanan çok geniş bir sahaya yayılmaları nedeniyle, İskitlerin Kimmerlerden sayıca çok daha kalabalık olduklarını düşünüyoruz. Bu bağlamda neden Kimmerler bir iç savaşla hem zaman; hem de askeri açıdan güç kaybetmeyi göze almış olsunlar? Ayrıca Kimmer halkının kendi krallarına karşı çıkması durumu, MÖ I. bin yıldaki bozkır kökenli toplumların davranışlarına uymayabilecek türdendir. Son olarak Tyras Irmağı kıyısındaki mezarların da varlığı şüphelidir. Bugün için, Kimmer halkının büyük bir çoğunluğunun İskitler yüzünden yurtlarını terk ettikleri tarihsel bir gerçeklik olarak değerlendirilmektedir⁹. Ancak zorunlu bir göçe katılamayacak bazı Kimmer gruplarının da yurtlarında kalma ihtimalini her zaman için göz önünde bulundurmak gerekmektedir¹⁰. Kimmerlerin yurtlarını terk etmelerinin en önemli olası nedenleri, İskitlerin sayıca daha fazla olmaları ve askeri manada Kimmerlere karşı daha üstün olmalarıydı.

Yorumlanması gereken bir diğer nokta ise, İskitlerin, Kimmerleri takip ettiğinden veya kovaladığından bahseden Herodotos'un anlatımlarıdır. Aşağıda söz konusu husus ele alınacaktır. Herodotos bir keresinde Med boyları hakkında bilgi verdiği kısımda aşağıdaki şu ifadeleri nakletmiştir¹¹:

*“Protothyes oğlu kral Madyes komutası altında ilerleyen büyük bir İskit ordusu düştü üzerine; bunlar, Kimmerleri Avrupa'dan çıkardıktan sonra onların peşlerine düşüp Asya'ya girmişlerdi ve işte şimdi de Media toprağına yürüyorlardı”*¹².

Herodotos aynı kovalama hadisesinden İskitler ve ülkeleri hakkında bilgi verdiği sırada iki farklı yerde şu şekilde bahsetmektedir:

“Dareios, Babil'i, aldıktan sonra İskitlere karşı sefer açtı. Asya çok gelişmişti, nüfusu ta-

³ Yazar, Pontos Eukseinos'un kuzeyinde oturan halkları bilgisiz olarak nitelendirirken bir tek İskitleri aydın, bilgili olarak görmüştür, Hdt. IV. 46. 1; Sauter 2000, 135.

⁴ Hartog 2014, 47-49; Baz 2015, 38.

⁵ Baz 2015, 44-45.

⁶ Sauter 2000, 82. Kimmerlere ilişkin verdiği bilgiler için bk. Harmatta 1990, 118.

⁷ Hdt. IV. 11-12.

⁸ Konuya ilişkin detaylı bilgi için bk. Baz 2015, 38-46.

⁹ Krş. Tokhtas'ev 1996, 10-11; Sauter 2000, 107.

¹⁰ Dönmez 2002, 34; Tokhtas'ev 1996, 38-39.

¹¹ Alıntılar, Müntekim Ökmen çevirisine göre verilmiştir.

¹² Hdt. I. 103.

şıyor, zenginlik içinde yüzüyordu. Dareios, İskitleri cezalandırmayı koymuştu kafasına, Media üzerine ilk atılanlar onlardı, savaş açmışlar, düşmanlarını yenmişler, haksız savaşlara ön ayak olmuşlardı. Daha önce de söylemiş olduğum gibi, İskitler Yukarı Asya'da yirmi sekiz yıl hüküm sürmüşlerdir. Kimmerleri kovalayarak gelmişler ve Asya'ya geçmişler, Med egemenliğine son vermişlerdi, İskitler gelmeden önce bu ülkenin sahibi Medlerdi. İskitler yirmi sekiz yıllık bir ayrılıktan sonra kendi yurtlarına döndükleri zaman, Medlerle yaptıkları savaştan daha az olmayan güçlüklerle karşılaştılar..."¹³.

"Bugün de İskit yurdunda Kimmer kaleleri vardır. Kimmer Boğazı vardır. Kimmeria denilen bir bölge vardır. Bir Kimmer Bosphorosu vardır. Besbelli Kimmerler İskitlerden kaçarlarken Asya'dan geçmişler ve Khersonessos'ta, içinde bugün Sinoplu Yunan kolonlarının oturdukları, kentler kurmuşlardır. Gene besbelli, peşlerinden gelen İskitler, Media'yı yollarını şaşırdıkları için istila etmemişlerdir. Zira Kimmerler kaçarlarken kıyı boyunca bırakmamışlar, oysa İskitler onları, içeriye sapıp Media'ya girdikleri güne kadar, Kafkasları sağlarına alarak izlemişlerdir"¹⁴.

Herodotos, Pers Kralı Kserkses'in seferlerini anlattığı bir pasajında aynı şekilde İskitlerin Kimmerleri kovaladıklarından söz etmektedir:

"Mısır'ın baş eğmesini izleyen dört yılı orduyu hazırlamak, ordu için gerekli servisleri kurmakla geçirdi. Korkunç kuvvetler başında sefere çıktığı zaman beşinci yıl doluyordu. Bizim bildiğimiz seferler içerisinde en önemlisi budur; Dareios'un İskit seferi bunun yanında hiç kalır, İskitlerin Kimmerleri kovalayarak Media üzerine atılmaları ve bütün Yukarı Asya'yı ele geçirmeleri ve orada yerleşmeleri ile sonuçlanan sefer de öyle- Dareios İskit seferi ile bunun öcünü almak istiyordu..."¹⁵.

Yukarıdaki anlatımlardan okuyucunun zihninde oluşabilecek ilk algı, İskitlerin Kimmerleri yurtlarından etmesi ve kovalamasıdır. Bazen çeşitli hususlarda karar verebilmeleri için okuyucuya farklı bilgiler sunan Herodotos, neredeyse bu konuda okuyucusuna seçme şansı bırakmayarak, doğrudan doğruya bir İskit-Kimmer takibini düşündürmektedir¹⁶. Şüphesiz bu anlatımlardan hareketle, bazı araştırmacılar İskitler ve Kimmerler arasında bir mücadele olduğu düşüncesine kapılmışlardır¹⁷. Bu anlamda onlar da Herodotos'u izleyerek İskitlerin Kimmerleri takip ettiklerinden veya aralarındaki düşmanlıktan bahsederler. Ancak bu takibin nasıl gerçekleştiği hususunda kaynaklar bilgi vermediklerinden, aralarındaki mücadele kavramının içeriğinden de bahsedilmemiştir.

İskitlerin gelişlerinden önce yurtlarını terk eden büyük bir çoğunluk Kimmer halkı, Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya yönelmişlerdi¹⁸. Onlar Anadolu'yu kendilerine yeni bir yurt veya ganimet sahası olarak görmüş olmalıydı. İskitlerin, Kimmerleri düşmanlarıymış gibi algılayıp onları takip etme noktasında hiç bir sebepleri yoktu¹⁹. Topraklarını kaybeden anlaşıldığı kadarıyla İskitlere mukavemet edemeyen halk hangi gerekçelerle İskitlerin öfkelerini üzerine çekmiş olabilir?²⁰

¹³ Hdt. IV. 1.

¹⁴ Hdt. IV. 12.

¹⁵ Hdt. VII. 20.

¹⁶ Fikirlerini dayatmamasına ilişkin olarak bk. Demir 2005, 66.

¹⁷ Örneğin Phillips 1972, 129; Durmuş 1993, 64; Ayan 2010, 27 onları takip ettiklerini belirtirler.

¹⁸ Durmuş 1997, 273; San 2000, 2.

¹⁹ Kretschmer 1921, 939.

²⁰ Tokhtas'ev 1996, 38.

Ayrıca İskitler ve Kimmerlerin Anadolu'ya girişlerinde farklı güzergâhlar kullanmaları da dikkat çekicidir. Herodotos'a göre; Kimmerler, Karadeniz (Pontos Eukseinos) kıyıları boyunca Kafkaslar'ın batısından Anadolu'ya girmişlerdir²¹. Olasılıkla onun verdiği bu bilgi de yanlış olsa gerektir. Çünkü Kafkaslar'ın batısında kitle geçişlerine uygun olabilecek geçitler mevcut değildir²². Bunlar olasılıkla Kafkaslar'ın ortasından güneye doğru ilerlemiş olmalıdırlar²³. Buna karşılık, Anadolu'ya geçmeye çalışan İskitler ise, Kafkaslar'ın doğusundan Dağıstan'daki Derbent geçidi üzerinden Hazar Denizi kıyısı boyunca Anadolu'ya ulaşmışlardır²⁴. Bu şartlar altında bir taraftan kovalamacadan bahseden antik kaynağımız, diğer taraftan farklı güzergâhlardan bahsederek kendi içerisinde bir çelişkiye düşmüş görünmektedir.

Onların Kafkaslar veya Kuzey Doğu Anadolu üzerinde karşılaşma durumları da söz konusu değildir. Çünkü varlığından haberdar olunan ve tarihlendirilebilen siyasi gelişmelere paralel olarak, Kimmerler ve İskitler eş veya yakın bir zaman dilimi içerisinde Kafkaslar'ı aşmamışlardır²⁵. İskitler, kırk veya elli yıllık bir zaman diliminden sonra Kimmerlerin arkasından Kafkaslar'ı aşmaya başlamışlardır²⁶. Bu şartlar altında nasıl hem bir takipten hem de aynı zamanda yaklaşık elli yıllık bir gecikmeden söz edebileceğiz? Burada kovalama eyleminden ziyade arka arkaya yapılan iki eylem dizisi söz konusudur²⁷. Aralarındaki yaklaşık elli yıllık bir gecikmeden ötürü İskitlerin Kafkasya ve Anadolu'ya yönelmelerinin arkasında başka bir motivasyon olmalıdır. Oysa ki, Herodotos, İskitlerin Asya'ya girişinin sebebini neredeyse salt Kimmer takibi olarak görmektedir.

Herodotos, İskitlerin ve Kimmerlerin hangi faktörlerden ötürü Kafkaslar'a ve Anadolu'ya yöneldiklerini de anlatmamıştır. Hem güzergâh hem de zamansal farklılıkların olması aşağıdaki şu ihtimali düşündürmektedir: Boylar halinde batıya doğru Kimmer ülkesine yönelen İskitlerin arkada kalan bir kısmı, Kimmer ülkesine diğer İskit boylarının yerleşmesinden ötürü, Kafkaslar'ı aşarak güneye doğru geçmek istemiş olabilirler²⁸. Eğer bu görüş doğruysa, bir zamanlar Çin'e kadar uzanan geniş bozkır arazisi üzerine yayılan İskitlerin tamamı için Kimmer ülkesi yeterli gelmemiş olsa gerektir. Diğer bir varsayıma göre, Kimmer yurduna yerleşen bir kesim İskit halkı da ganimet elde edebilmek amacıyla Anadolu'ya yönelmiş olabilirler.

Geliş güzergâhları, zaman farklılıklarının yanı sıra, Herodotos kendi zikrettiği İskit takip hareketinin devamının ne olduğu ile de ilgilenmemiştir. Söz konusu kovalamaca nasıl bir hal almıştır? Onlar, Ön Asya'da nasıl bir karşılıklı mücadele içerisinde yer almışlar? Herodotos bu türden sorularla ilgilenmemiştir. Söz konusu bu soruları açıklayabilmek için, her iki halkın sonraki süreçte başlarından geçen siyasi olayları ana hatlarıyla ele almakta fayda vardır. Bu nedenle aşağıda önce Kimmerlerin; sonra da İskitlerin siyasi tarihlerine değinilecektir.

Bilindiği üzere, Kafkaslar'ı aşan Kimmerler ilkin Urartu Devleti'nin güvenliğini tehdit etmiştir. Kimmerleri püskürtmek için savaşan Urartu Kralı I. Rusa, başarısız olmuştur²⁹. II. Argişti'nin MÖ

²¹ Hdt. IV. 12.

²² Lehmann-Haupt 1921, 398; Kretschmer 1921, 939; Sauter 2000, 129.

²³ Lehmann-Haupt 1921, 399.

²⁴ Hdt. I. 104; IV. 12; ayrıca bk. Lehmann-Haupt 1921, 399; Dönmez 2002, 34. Kafkaslar'ın kuzeyindeki İskitlerin yerleşim noktaları ve kalıntıları için bk. Petrenko 1995, 5-22.

²⁵ Olbrycht 2000, 83.

²⁶ Kretschmer 1921, 939.

²⁷ Tokhtas'ev 1996, 37.

²⁸ Dönmez 2002, 34; Memiş 2005, 42-43.

²⁹ Hellmuth 2008, 103.

707 yılında Kimmerleri püskürtmek için yaptığı savaş, yine aynı şekilde Kimmerlerin başarısıyla sonuçlanmıştır³⁰. Onlara karşı koymadaki başarısızlıkları üzerine Urartu kralı II. Rusa (MÖ 685-645) kendileriyle antlaşma yapmıştır³¹. Bu antlaşmayla, bir kısım Kimmer halkının Urartu topraklarına müttefik olarak girmeleri kabul edilmiştir³². Kimmerlerin istilâsını engellemek ve onlarla müttefik olmak demek, Urartular için güneydeki Assur tehlikesine bakıldığında önemli olmalıydı. Urartu topraklarında kalmak istemeyip göçe devam etmek arzusunda olan diğer Kimmer grupları Anadolu üzerinde batıya doğru göçlerine devam etmişlerdir. İ. Durmuş, bunların batıya doğru ilerlemelerinin nedenleri arasında arkadan onları takip eden İskitleri göstermektedir³³. Urartu ve Kimmer arasında bu dönemde yapılan saldırmazlık antlaşmasıyla Assur'un kuzeydeki siyasi gelişmeleri gözlemlemedeki dikkatleri oldukça artmış olmalıydı. Nitekim bir Assur belgesinde Kimmerlerin, Urartu kralı Rusa ile birleşerek Şupria kalesine saldırmalarından endişe duyulduğu anlaşılmaktadır³⁴. Nitekim kralları Teuşpa önderliğindeki Kimmerler, Toroslar'ı aşıp Assur ülkesine kuzeybatı istikametinde sızmak niyetindeyken, Assur kralı Asarhaddon onlara karşı sefer düzenleyerek Kimmerleri ve onların müttefikleri konumunda olan Hilakku Devleti'ni MÖ 679 senesinde Konya Karahöyük yakınlarında yenilgiye uğratmıştır³⁵. Assur kralı Asarhaddon'un bu zaferi, Assur kaynaklarında şu ifadelerle yer edinmiştir: "*Ülkesi uzakta olan Kimmer Teuşpa'yı öldürdüm ve ordusunu yok ettim*"³⁶. Bundan sonra, Kimmerlerin Assur'un kuzey sınırını zorladığı anlaşılmaktadır: MÖ 673 senesinde Kimmerlerin tekrardan Supria'ya saldırmaları ise, gene Assur'un püskürtmesiyle sonuçsuz kalmış gibi görünmektedir³⁷. Kimmerlerin Assur'a karşı olan mücadelelerinde diğer zikredilebilecek noktalardan bir diğeri ise, olasılıkla MÖ 676-672 yılları arasına tarihlendirilebilecek Assur kehanet belgelerinde Kimmerlerin; Mannailer ve Medler'le birlikte Assur'un düşmanları arasında sayılmasıdır³⁸.

Assur Devleti'nin Kimmerlere karşı dirençli bir tutum izlemesinden sonra Kimmerler, batıya doğru ilerleyerek Frig Devleti'ni tehdit etmişlerdir. Nihayetinde Kimmerler, başkent Gordion'u yıkıp yağmalamışlar; Frig kralı Midas intihar etmiş ve böylelikle Frigler, MÖ VII. yüzyılın ilk çeyreğinde tarih sahnesinden silinmişlerdir³⁹. Daha sonrasında Kimmerler, batıda Karadeniz Ereğlisi'nden doğuda Trabzon'a kadar olan kesimi ellerine geçirmişlerdir⁴⁰.

Orta Anadolu ve Karadeniz'i ellerine geçirdikten sonra onlar Lydia Devleti ve Batı Anadolu'daki antik Hellen kent devletlerini tehdit etmeye başlamışlardır: Lydia'ya yaptıkları ikinci saldırı da Lydia kralı Gyges'i MÖ 645 yılında öldürmüşler ve Lydia'nın başkenti Sardes'i akropolisi dışında yağmalamışlardır⁴¹. Bundan sonraki süreçte Balkan kökenli halklardan olan Treler, boğazlar yoluyla Ana-

³⁰ Durmuş 1997, 273-274; San 2000, 3; Kurt 2010, 87.

³¹ Durmuş 1997, 274; San 2000, 3.

³² Phillips 1972, 131.

³³ Durmuş 1997, 274.

³⁴ Memiş 2005, 42.

³⁵ Phillips 1972, 131; Durmuş 1997, 275.

³⁶ Grakov 2006, 43-44.

³⁷ Wiseman 1958, 10.

³⁸ Grayson 1991, 129.

³⁹ Tokhtas'ev 1996, 19; San 2000, 4.

⁴⁰ Durmuş 1997, 278.

⁴¹ Luckenbill 1927, II 298 vd. n° 785; Durmuş 1997, 278; San 2000, 5.

dolu'ya geçmişler ve Kimmerlerle birleşmişlerdir⁴². Böylelikle daha da güçlenen Kimmerler, başkent Sardes'i MÖ 639 yılında yeniden istilâ etmişler ancak bu sefer de akropolisi ellerine geçirememişlerdir⁴³. Sonrasında Efes Artemis Tapınağı'nı, Menderes Magnesiası, Miletos, Melia, Klazomenai ve Priene gibi zengin kentleri tahrip etmişlerdir⁴⁴. Lydia'nın ve Batı Anadolu kıyılarının istilasından sonra Kimmerlerin bir kısmı Edremit Körfezi civarına yerleşmiş, diğer büyük bir çoğunluğu ise tekrardan Orta Anadolu'ya geri dönmüşlerdir⁴⁵.

Assur belgelerinden öğrendiğimize göre, Kimmer kralı Dugdamme Anadolu'nun batısıyla ilgilendiği dönemde Assur Devleti'nin kuzey batı sınırlarına da saldırılar düzenlemiştir. O, ilkin MÖ 640 yılında Assur'un müttefiki olan Tabal Devleti'ni Assur'dan ayrılmaya zorlamış ve bunda başarılı olmuştur⁴⁶. Sonrasında kendisi Assur Devleti'nin sınırlarını aşarak Adana civarına gelmiş, fakat şiddetli Assur saldırıları sonucunda, tekrardan Orta Anadolu'ya püskürtülmüş ve Assur Devleti'yle bir saldırmazlık antlaşması yapmak zorunda kalmıştır⁴⁷. Ancak çok geçmeden Dugdamme bir hücum daha gerçekleştirmek istemiş, bu esnada hastalanarak ölmüştür⁴⁸. Daha sonrasında da Assurlular'la savaştıkları düşünülen Kimmerler, Assur'a karşı bir başarı elde edemedi Orta Anadolu'ya dönmüşlerdir⁴⁹.

Assur'a karşı başarı kaydedemeyen Kimmerleri en son Lydia kralı II. Alyattes (MÖ 619-560) Batı Anadolu topraklarından geri püskürtmüştür⁵⁰. MÖ VI. yüzyılın başlarında, Kimmerler, Anadolu'da hiçbir ciddi siyasi faaliyetin içine giremeden Lidyalılar ve Medlerin arasındaki tampon bölge olan Kızılırmak havzasında sıkışıp kalmışlardır. Böylece Kimmerlerin yavaş yavaş güçten düştükleri ve tarih sahnesinden silindikleri düşünülmektedir⁵¹.

İskitlerin siyasi tarihine gelince, onlar ilk olarak Urartu topraklarına ve İran'ın kuzeybatı kesimindeki Mannai ülkesine ayak basmışlardır⁵². Urartu kralı II. Rusa, İskit kralı Sagastara ile anlaşma yoluna gitmiştir. Urartu Devleti yapılan anlaşmaya göre İskitlerin Mannai'deki hâkimiyetlerini tanımış; karşılığında da kendi topraklarına onlar tarafından dokunulmamasını sağlamıştır⁵³. İskitler, zaman içerisinde Urmiye Gölü'nün güneydoğusundaki Ziwiyeye adındaki yerleşim birimini kendilerine

⁴² Tarhan 1979, 366; San 2000, 5.

⁴³ Hdt. I. 15; Strab. XIII. 4. 8.

⁴⁴ Hdt. I. 6; Strab. I. 1. 10; I. 3. 21; XIV. 1. 40; Tansuğ 1949, 547; Tokhtas'ev 1996, 2; San 2000, 5; Demir 2014, 208-209.

⁴⁵ Durmuş 1997, 278.

⁴⁶ Popko 2008, 136.

⁴⁷ Popko 2008, 136.

⁴⁸ Strab. I. 3. 21. Yazılı belgelerde Dugdamme'nin Assur'un tanrıları tarafından hak ettiği bir biçimde cezalandırıldığına vurgu yapılmaktadır (Tansuğ 1949, 544; Popko 2008, 137).

⁴⁹ Bu döneme ilişkin olarak bk. Durmuş 1997, 276.

⁵⁰ Hdt. I. 16; Polyain. *strat.* VII. 2. 1; ayrıca bk. Sauter 2000, 87; Demir 2014, 222.

⁵¹ Tarhan 1979, 355-369; 1984, 109-120.

⁵² Tokhtas'ev 1996, 24; Dönmez 2002, 34. Şüphesiz onların Mannai ülkelerine yerleşmelerindeki en büyük etken, bu bölgenin Urmiye Gölü etrafında kalan verimli su kaynaklarına sahip olmasıydı. Ayrıca burası Urartu Devleti için atların ve sığırların yetiştirildiği bir bölgeydi (Phillips 1972, 132).

⁵³ Durmuş 1993, 65. Böylelikle Assur Devleti de İskitlerin hedefi haline gelmiştir. Aynı zamanda Urartu ile Assur arasında bir tampon bölge oluşturulmuştur, San 2000, 7.

merkez yapmışlardır⁵⁴. Ancak Urartu kralı II. Rusa ileride olabilecek İskit saldırılarından çekindiği için, İskitlerin sınırına yakın yerlerde örneğin Adilceviz, Bastam, Çavuştepe, Danalu, Kaleoğlu, Kalesiyah, Kızkalesi ve Sangar gibi yerleşmelerde askeri karakollar inşa ettirmiştir⁵⁵. II. Rusa'nın İskitlere duyduğu şüphe haklı çıkmış ve İskitler Urartu ülkesini istilâ etmişlerdir⁵⁶. Sonuçta Kimmer tehlikesini bir şekilde batıya doğru savuşturmasını bilen Urartular, Assurluların ve İskitlerin sürekli saldırılarına dayanamayarak MÖ VI. yüzyılın başlarında yıkılmışlardır.

İskitler, Assur Devleti'yle de savaşa tutuşmuşlar, ancak İran'ın kuzeybatısında MÖ 679 yılında yapılan savaşta Assur kralı Asarhaddon'a yenik düşmüşlerdir. Sonrasında İskit kralı İşpakai yeniden Assur topraklarına MÖ 675 yılında bir sefer düzenlemiş, ancak bu savaşta İskitler yine yenilmişlerdir. İşpakai'dan sonra İskitlerin kralı Bartatua adında birisi olmuştur. Bu kral zamanında bir Assur-İskit ittifakı dönemine girilmiştir. İttifakın en somut delili, Assur kralı Asarhaddon'un kızının İskit kralı Bartatua ile evlenmesidir⁵⁷. Bu dönemde yapılan evlilik ve sürdürülen iyi ilişkiler özellikle Assurluların işine yaramıştır. C. F. Lehmann-Haupt'a göre İskitler, Assurlularla ittifak oluşturunca, Kimmerlerle Assurlular arasında düşmanlık başlamıştır⁵⁸. Asarhaddon, bu ittifak sayesinde egemenlik sahasını Orta Anadolu'ya kadar uzatmış, Konya Karahöyük civarında Teuşpa adındaki Kimmer kralını ve onun müttefikleri olan Hilakku Devleti'ni yenmiştir⁵⁹. Ayrıca MÖ 673 senesinde Urartu kralı II. Rusa, Kimmerlerle ortak hareket ederek Supria bölgesine sefer düzenlemiş, ancak burası II. Asarhaddon ve damadı İskit kralı Bartatua tarafından savunulmuş⁶⁰, bu tampon bölge Assur'un hâkimiyet sahası içerisine dâhil edilmiştir⁶¹.

MÖ VII. yüzyılın ikinci yarısında güneyde güçlenen Medlerin Assur Devleti'ni yıkma girişiminde olduklarını görüyoruz. Bu esnada İskitler, Medlere karşı olan savunma savaşında Assurlulara yardım etmişlerdir⁶². Bu savaşla birlikte Medler daha güçlü ve sayıca daha fazla birlikler olmadan ve İskitlerin desteğini kesmeden Assur'u ele geçiremeyeceklerini anlamış olsa gerektirler. Bu ittifak sürecinin sonraki dönemlerinde Assur'un zayıflamaya başladığı, İskitlerin ise Mannai ülkesinde daha da güçlenip kendilerine Mezopotamya, Suriye ve hatta Mısır üzerinde yeni ganimet sahaları aradıkları görülür. Nitekim İskitler, güçsüz bir Assur devletiyle işbirliğini sürdürmektense, Med ve Babil devletleriyle bir ittifak oluşturmayı yeğlemişlerdir⁶³. Yeni müttefikler MÖ 612 yılında Ninova kentini tahrip ederek Assur Devleti'ne son vermişlerdir⁶⁴.

Ancak İskitler aradan uzun bir zaman geçmeden Medlerle olan ittifaklarını kendi çıkarları doğ-

⁵⁴ Krş. Durmuş 1997, 281. Ziiyve ve civarında yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılan görkemli yapılar ile İskitlere ait gömü ve savaş eşyaları bu durumu ispatlar niteliktedir. Buluntular için bk. Barnett 1956, 111-116; Phillips 1972, 136; Yamauchi 1983, 92; Dönmez 2002, 35.

⁵⁵ San 2000, 7; Dönmez 2002, 34.

⁵⁶ Bu istilaların en önemli kanıtlarından birisi olarak Argıştihinili, Bastam, Çavuştepe, Tuşpa, Teişebaini gibi yerleşmelerde bulunan İskit ok uçları, at takımları ve orayı savunan insanların cesetleri gösterilebilir, konuya ilişkin olarak bk. Phillips 1972, 135; Yamauchi 1983, 91-92; Durmuş 1997, 280; San 2000, 7; Grakov 2006, 45.

⁵⁷ Phillips 1972, 131.

⁵⁸ Lehmann-Haupt 1921, 406.

⁵⁹ Durmuş 1997, 280.

⁶⁰ Memiş 2005, 44'te İskit Assur ittifakında Assurlular'ın İskitlerden beklentilerinin Assur'un kuzey sınır bölgelerine saldırılar yapan Kimmerleri uzaklaştırmak olduğunu belirtmektedir.

⁶¹ Krş. Phillips 1972, 132; Dönmez 2002, 35.

⁶² Dönmez 2002, 35; Memiş 2005, 45.

⁶³ Kuhrt 2007, 221'de İskitlerin bu ittifaktaki rolünün belirsizliğini koruduğunu belirtmektedir.

⁶⁴ Grayson 1975, 90-96 str. 1-78; Glassner 2004, 218-224; ayrıca bk. Oates 2006, 178-182.

rultusunda sonlandırıp, Babil Devleti ile ortak hareket ederek, Kyaksares önderliğindeki Medleri hezimate uğratmışlardır⁶⁵. Yayılmacı politikalarının bir ürünü olarak onlar bu sefer MÖ 609 yılında Filistin üzerinden Mısır'a da bir sefer düzenlemişlerdir⁶⁶. Ancak, Herodotos'un aktardığına göre, Mısır kralı Psammetikos, armağanlar sunarak onları seferden vazgeçirmiştir⁶⁷. Seferin dönüşünde kendilerine daha fazla ganimet sağlamak amacıyla İskitler, Suriye'deki Askalon kentini ve oradaki zengin Aphrodite tapınağını yağmalamışlardır⁶⁸. Herodotos'un bildirdiğine göre, tapınağı yağmalayanlar daha sonradan hastalanmışlardır⁶⁹.

Herodotos'a göre, daha sonraki süreçte Medler, kendi saflarından ayrılan İskitlere bir hile ile darbe indirmişlerdir: "*Ama sonunda büyük çoğunluğu Kyaksares'e ve Medlere konuk olmuşlar, sarhoş edilip boğazlanmışlardır; Medler yeniden güç kazanmışlar ve eskiden hükümleri altında bulunan ulusların yeniden efendisi olmuşlardır*"⁷⁰. Sonuç olarak Medlerin bölgenin hâkimi olmalarından sonra, İskitler, MÖ VI. yüzyılın başlarında Rusya'nın güneyine kendi yurtlarına (eski Kimmer yurduna) geri çekilmişlerdir⁷¹. Ancak hemen belirtelim ki, İskitlerin geri dönmeleri top yekün olmamış, bir kısım İskit halkı Doğu Anadolu Bölgesi'nde kalmıştır⁷².

Eldeki verilere göre, hem Kimmer hem de İskitlerin doğrudan karşılıklı bir mücadelenin içerisinde olmadıkları gözlemlenmektedir. Yukarıda da değinildiği üzere, MÖ 679-673 yılları arasında İskit-Assur ittifakının olduğu zamanlarda, İskitler, Assur Devleti'ne saldıran Kimmerlere karşı mücadele etmişlerdir. Bu durumun, İskitlerin Assur'un müttefiki olmasından ileri geldiği söylenebilir. Kimmerler, daha ziyade Orta Anadolu, Karadeniz ve Batı Anadolu bölgelerinde bulunurlarken; İskitler, Mannai ülkesinde kalmışlardır. İskitler, Mannai'den güneye, Mısır'a kadar birçok sefer düzenlemişlerdir. Öyle görülüyor ki, gerek Kimmerler gerekse İskitler birbirlerinden farklı coğrafi alanlara ilgi duymuşlardır. İskit ve Kimmerlerin Ön Asya'da farklı alanlarda bulunmaları, onların arkeolojik kalıntılarının ayırt edilmesinde dahi, yardımcı olmaktadır. Örneğin, Dönmez'e göre, her iki halkın benzer yaşam şartlarına ve kültürel özelliklere sahip olmaları, onların maddi kültür kalıntılarının ayırt edilmesini oldukça güçleştirmektedir⁷³. Ancak Ş. Dönmez, Frig Devleti'ni yıkmaları ve Lidya'yı istila etmelerinden ötürü Kimmerlere ait kalıntıların daha çok Batı ve Orta Anadolu'da bulunacağını düşünmektedir⁷⁴.

A. Pydyn, İskit baskısının Kimmerleri sadece güneye doğru değil, Batı Anadolu ve Karadeniz'e

⁶⁵ Hdt. I. 104; Dönmez 2002, 36.

⁶⁶ Sicilyalı Diodoros, İskitlerin seferlerinin Nil Nehri'ne kadar ulaştığını belirtmektedir (Diod. II. 43).

⁶⁷ Hdt. I. 105; Phillips 1972, 130; Durmuş 1997, 281; Dönmez 2002, 38; Memiş 2005, 45; Grakov 2006, 45; Hasanov 2009, 9.

⁶⁸ Hdt. I. 105; Yamauchi 1983, 93.

⁶⁹ Hdt. I. 105. Bu anlatım bölge halkının İskitlerin yağmalama faaliyetinden çok rahatsız ve öfkelenmiş olduklarını göstermektedir.

⁷⁰ Hdt. I. 106.

⁷¹ Krş. Dönmez 2002, 38.

⁷² Ksenophon (*Anab.* IV. 7. 18), Doğu Anadolu üzerinden Karadeniz'e çıkarlarken yol üzerinde karşılaştıkları halk arasında İskitlerin de bulunduğunu yazmaktadır: "*Bundan sonra dört plethron genişliğinde Harposos nehrine kadar ilerlediler. Buradan da İskitlerin memleketlerine girerek, bir ovada dört günde yirmi parasang gittiler*" (Alıntı, T. Gökçöl'un çevirisine göredir). Konuya ilişkin ayrıca bk. Durmuş 1997, 285; San 2000, 8.

⁷³ Dönmez 2002, 36.

⁷⁴ Dönmez 2002, 36.

doğru yönlendirdiğine kesin bir biçimde inanmaktadır⁷⁵. H. Sauter ise, Kimmerlerin batıya yönelmelerindeki İskit faktörünü bir ihtimal hatta sadece bir ima olarak değerlendirmektedir⁷⁶. İ. Durmuş ise, Assur Devleti'yle ittifakı neticesinde Kimmerlerin batıya doğru kaydırılmasında İskit etkisinin de bulunduğunu düşünmektedir⁷⁷. Ancak yukarıdaki bu görüşleri destekleyecek türden veriler elimizde mevcut değildir. Kimmerlerin Orta ve Batı Anadolu'ya yönelme durumları, İskitler yüzünden değil, Assur gücü yüzünden kaynaklanmış olsa gerektir. Assur'a karşı direnemedikleri için, Kimmerler rotalarını batıya çevirmiş olmalıdır.

Şimdi burada aydınlatılması gereken husus Herodotos'un niçin sabit bir fikirle bir kovalamadan bahsettiğidir. Hiç şüphe yok ki, J. Harmatta'nın da dile getirdiği üzere, Herodotos, İskitlerin ve Kimmerlerin Kafkaslar'a yönelişlerini nedensel bir ilişki içerisinde ele almak istemiştir⁷⁸. Olasılıkla elindeki bilgilerin eksikliğinden ötürü, her iki topluluğun Kafkaslar'dan geçiş zamanlarını bilememiş, aralarındaki kırk veya elli yıllık zaman aralığını atladığından kronolojiyi oturtamamıştır⁷⁹. Ayrıca dikkatlerden kaçırılmaması gereken nokta, Herodotos'un zihnindeki İskitlerin kovalama düşüncesinin, İskitlerin iyi bilinen savaşçı yönleri ile uyduğuudur. Herodotos, İskitler için, kendilerine saldıran hiç kimse, onların ellerinden kurtulamaz ve kendileri istemedikleri sürece kimse onları bulup bastıramaz demektedir⁸⁰. Herodotos'u bu anlamda Thukydides de izlemektedir. Ona göre, Avrupa ve Asya'daki halkların hiçbirisi, birleşseler dahi İskitlere karşı koyamayacaklardır⁸¹. Onların savaşçı bir topluluk olduklarını zaten Herodotos fırsat buldukça aktarmaya özen göstermiştir. Onlar, kazanılan bir zaferden sonra ganimetten pay alabilmek için, öldürdükleri düşmanlarının kafasını kesip krala götürürlermiş⁸². Ancak kafa götürürse ganimetten pay alabilir yoksa hiçbir şey alamazlarmış⁸³. Benzer türden anlatımları Hippokrates de dile getirmektedir: Erkekler kadar olmasa bile İskit kızları ve kadınları da ata binmesini, ok ve mızrak atmasını biliyorlarmış⁸⁴. Ayrıca İskit kanunlarına göre, İskit kızları, üç adet düşman öldürmedikçe bir erkekle evlenemiyorlarmış⁸⁵. Bu türden örneklerin sayısını arttırmak mümkün olmakla birlikte, onlardan günümüze ulaşan savaş eşyaları⁸⁶ ve bazı be-

⁷⁵ Pydyn 1999, 32.

⁷⁶ Sauter 2000, 147.

⁷⁷ Durmuş 1997, 277.

⁷⁸ Harmatta 1990, 120; ayrıca bk. Sauter 2000, 147.

⁷⁹ Harmatta 1990, 120.

⁸⁰ Hdt. IV. 46; ayrıca bk. Sauter 2000, 135.

⁸¹ Thuk. II. 97; ayrıca bk. Memiş 2005, 8-9.

⁸² Hdt. IV. 64.

⁸³ Hdt. IV. 64.

⁸⁴ Hippokr. aer. 17.

⁸⁵ Hippokr. aer. 17.

⁸⁶ Onlar en çok ok, yay ve akinakes adı verilen kısa kılıcı kullanmada ustalaşmışlardır (Schiltz 1994, 389). Hatta MÖ V. yüzyılda bir takım İskitli okçu Atina kentinin asayişini temin eden bir polis gücü teşkilatında çalışmışlardır (Demir 2001, 95-101). Bunun dışında onlara ait olduğu düşünülen bazı at koşum takımına ait parçalar ve savaş gereçleri Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bulunmuştur: Altıntepe'de at koşum takımına ait parçalar; Ayaniş'te ok uçları; Çavuştepe'de geme bağlantıyı sağlamaya yarayan yanaklık adı verilen koşum takımına ait parçalar ve ok uçları; Değirmen-tepe'de ok ucu; Kargamış'ta ok ucu; Kayalidere'de ok ucu; Muş'ta savaş baltaları; Sultantepe, Toprakkale, Yukarı Anzaf Kalesi ve Zincirli'de ele geçen ok uçları (Dönmez 2002, 36-37). Ayrıca bk. Ivantchik 2001, 329-342; Dönmez 2011, 129-146.

timler⁸⁷ de onların savaşçı karakterlerini gözler önüne sermektedir.

Sonuç olarak, Kimmerleri hedef alan bir İskit takibinin varlığını şu an için oldukça şüpheli karışlamak gerekmektedir. Her iki halkın ne Kafkasya'daki geçiş güzergâhları ne de geçtikleri zaman aynıdır. Eğer ortada bir takip konusu gerçekten var olduysa, filolojik ve arkeolojik kaynakların gösterdiği üzere, böylesine baskın, savaşçı karaktere sahip olan İskit halkının Kimmerlerle Ön Asya coğrafyasında doğrudan çarpışmaları beklenirdi. Bu türden bir çarpışmaya rastlamamakla birlikte, üstelik her iki halk çoğunlukla farklı coğrafi bölgelere ilgi duymuşlardır. İskitler, ağırlıklı olarak Mannai ülkesiyle; Kimmerler ise, Karadeniz ve Batı Anadolu'yla ilgilenmişlerdir. Olasılıkla bu sebepten ötürü, aralarında ganimet temininden doğabilecek herhangi bir çıkar çatışması da yaşanmamış olmalıdır. Bu şartlar altında Herodotos'taki "*İskitlerin Kimmerleri takibi*" fikri, İskitlerin savaşçı özelliklerine atıfta bulunan ve onların mücadeleci özelliklerini pekiştiren öğeden başka bir şey olmasa gerektir. Herodotos, Ön Asya Dünyası'ndaki Kimmerlerin ve İskitlerin çağdaşı bir antik tarihçi değildir⁸⁸. Bu nedenle kendisi lokal karakterli sözlü tarih anlatımının etkisi altında kalmış olabilir⁸⁹, ve bunun için takip anlatımını kullanmış olabilir. Yukarıda da değinildiği üzere, kendisi Kimmer ve İskit siyasi olaylarıyla, bu olayların tarihlendirilmesini bilemediğinden aradaki bilinmeyenleri takip kavramı ile belli bir ölçüde açıklamaya çalışmış olabilir. Ancak nedeni ne olursa olsun, Herodotos'un kullandığı bu anlatım, ötekilerden olan bozkır halklarına duyulan merakın biraz daha artmasına katkı sağlamış olmalıdır.

⁸⁷ Rolle 1980, 72-87; Schiltz 1994, 324-325; 390-391. Örneğin İskitli okçular, Arkaik Dönem Attika vazoları üzerinde betimlenmiştir (Ivantchik 2006, 197-271).

⁸⁸ Sauter 2000, 82.

⁸⁹ Genel anlamda sözlü anlatımdan ektilenmesi hakkında bkz. Tokhtas'ev 1996, 1-2.

BİBLİYOGRAFYA

Antik Kaynaklar

- Diod. (= Diodorus Siculus, *Bibliothēke Historike*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Diodorus of Sicily*, vols. I-XII. Trans. C. H. Oldfather, C. H. Sherman, C. B. Welles, R. M. Geer – F. R. Walton. Cambridge, Massachusetts - London 1933-2004 (The Loeb Classical Library).
- Hdt. (= Herodotos, *Historiae*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Herodotus*. Trans. A. D. Godley. I-IV. London, New York 1975 (The Loeb Classical Library).
Herodotos, *Herodot Tarihi*. Çev. M. Ökmen – A. Erhat. İstanbul 1991.
- Hippokr. aer. (= Hippokrates, *Peri Aeron*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Hippocrates, *Airs, Waters, Places*. Trans. W. H. Jones. London - New York 1923 (The Loeb Classical Library).
- Ksen. Anab. (= Ksenophon, *Anabasis*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: Xenophon, *Anabasis*, vol. III. Trans. C. L. Brownson. Cambridge, Massachusetts - London 2001 (The Loeb Classical Library).
Ksenophon, *Anabasis* (On Binlerin Dönüşü). Çev. T. Gökçöl. İstanbul 1998.
- Polyain. strat. (= Polyainos, *Strategemata*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Strategems of War*. Trans. R. Shepherd. Chicago 1974.
- Strab. (= Strabon, *Geographika*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *The Geography of Strabo*, vols. I-VIII. Trans. H. L. Jones. London - New York 1917-1932 (The Loeb Classical Library).
Strabon, *Coğrafya*. Çev. A. Pekman. İstanbul 2000.
- Thuk. (= Thukydides)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Thucydides, *History of the Peloponnesian War*, vols. I-III. Trans. C. F. Smith. Cambridge - Massachusetts 2003.

Modern Literatür

- Ayan 2010 E. Ayan, "Kafkasya: Bir Etno-kültürel Çözümlemesi". *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2010) 19-23.
- Barnett 1956 R. D. Barnett, "The Treasure of Ziwiye". *Iraq* XVIII (1956) 111-116.
- Baz 2015 F. Baz, "Herodotos'un Sözde Kimmer İç Savaşı ve İskitlerle Lydialıların Arka Planında Kimmerlere Değinmesi". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 216 (2015) 37-48.
- Bokovenko 1996 N. A. Bokovenko, "Asian Influence on European Scythia". *Ancient Civilization from Scythia to Siberia* 3 (1996) 97-122.
- Demir 2001 M. Demir, "İskitli Okçuların Atina'ya Getiriliş Tarihi üzerine yeni bir yorum (M.Ö. 5. Yüzyıl)". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2001) 95-101.

- Demir 2005 M. Demir, "Eskiçağ Tarih Yazıcılığında Herodotos'un Yeri ve Önemi". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 20/2 (2005) 59-78.
- Demir 2014 M. Demir, *Lidyalılar: Mythos'tan Logos'a*. Ankara 2014.
- Dönmez 2002 Ş. Dönmez, "Ön Asya'da İskitler". *Türkler Ansiklopedisi* 4 (2002) 33-44.
- Dönmez 2011 Ş. Dönmez, "Avrasyalı Savaşçı-Atlı Göçebeler'in Karadeniz Bölgesi'ndeki Varlıklarına Ait Yeni Kanıtlar/New Evidences on the Existence of Eurasian Horse-Riding Nomads in the Black Sea Region". Eds. A. Öztan – Ş. Dönmez, *Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimleri. Önder Bilgi'ye Armağan Yazılar/Knowledge Production from the Black Sea to the Euphrates. Studies Presented in Honour of Önder Bilgi*. Ankara (2011) 129-146.
- Durmuş 1993 İ. Durmuş, *İskitler* (Sakalar). Ankara 1993.
- Durmuş 1997 İ. Durmuş, "Anadolu'da Kimmer ve İskitler". *Belleten* LXI (1997) 273-286.
- Erdelyi 1969 I. Erdelyi, "Steppe-Klima-Völkerwanderung". *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (1969/2) 139-145.
- Glassner 2004 J. J. Glassner, *Mesopotamian Chronicles: Writings from the Ancient World*. Atlanta 2004.
- Grakov 2006 B. N. Grakov, *İskitler*. Çev. D. A. Batur. İstanbul 2006.
- Grayson 1975 A. K. Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles*. New York 1975.
- Grayson 1991 A. K. Grayson, "Assyria: Sennacherib and Esarhaddon (704-669 B.C.)". Eds. J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond – E. Sollberger, *The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East from the Eighth to the Sixth Centuries B. C.* Cambridge (1991) 103-141.
- Grousset 1996 R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu. Attila-Cengiz Han-Timur*. Çev. M. R. Uzman. İstanbul 1996.
- Harmatta 1990 J. Harmatta, "Herodotus, Historian of the Cimmerians and the Scythians". Eds. G. Nenci, W. Burkert – O. Reverdin, *Herodote et les peuples non Grecs. Neuf expositions suivies de Discussions*. Geneve (1990) 115-130.
- Hartog 2014 F. Hartog, *Herodotos'un Aynası. Öteki Tasavvurun Üzerine Bir Deneme*. Çev. M. E. Özcan. Ankara 2014.
- Hasanov 2009 Z. Hasanov, *Çar İskitler*. Çev. İ. Topsakal. İstanbul 2009.
- Hellmuth 2008 A. Hellmuth, "The Chronological Setting of the so Called Cimmerian and Early Scythian Material from Anatolia". *ANES* 45 (2008) 102-122.
- Ivantchik 2001 A. Ivantchik, "Die archäologischen Spuren der Kimmerier im Vorderen Orient und das Problem der Datierung der vor- und frühskythischen Kulturen". Eds. E. Ricardo – H. Parzinger, *Migration und Kulturtransfer. Der Wandel vorder- und zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. vorchristlichen Jahrtausend. Akten des Internationalen Kolloquiums*. Bonn (2001) 329-342.
- Ivantchik 2006 A. Ivantchik, "Scythian Archers on Archaic Attic Vases: Problems of Interpretation". *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 12-3/4 (2006) 197-271.
- Kretschmer 1921 K. Kretschmer, "Scythae". *RE* 2A (1921) 942-946.

- Kuhrt 2007 A. Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu. Yaklaşık M.Ö. 3000-330*, Cilt II. Çev. D. Şendil. İstanbul 2007.
- Kurt 2010 M. Kurt, "Urartu Devleti'nin Batı Politikası ve Yayılımı". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/1 (2010) 75-91.
- Lehmann-Haupt 1921 C. F. Lehmann-Haupt, "Kimmerier". *RE Hb* 21 (1921) 397-434.
- Luckenbill 1927 D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia* II. Chicago 1927.
- Memiş 2005 E. Memiş, *İskitlerin Tarihi*. Konya 2005.
- Oates 2006 J. Oates, "The fall of Assyria (635-609 BC)". *CAH* III/2 (2006) 162-189.
- Olbrycht 2000 J. M. Olbrycht, "The Cimmerian Problem Re-Examined: The Evidence of the Classical Sources". Eds. J. Pstrusińska – A. Fear, *Collectanea Celto-Asiatica Cracoviensia*. Kraków (2000) 71-100.
- Petrenko 1995 V. G. Petrenko, "Scythian Culture in the North Caucasus". Eds. J. Davis-Kimball, V. A. Bashilov – L. T. Yablonsky, *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*. Berkeley (1995) 5-26.
- Phillips 1972 E. D. Phillips, "The Scythian Domination in Western Asia: Its Record in History, Scripture and Archaeology". *World Archaeology* IV/2 (1972) 129-138.
- Popko 2008 M. Popko, *Völker und Sprachen Altanatoliens*. Wiesbaden 2008.
- Pydyn 1999 A. Pydyn, *Exchange and Cultural Interactions. A Study of Long-Distance Trade and Cross-Cultural Contacts in the Late Bronze Age and Early Iron Age in Central and Eastern Europe*. Oxford 1999.
- Rolle 1980 R. Rolle, *Die Welt der Skythen. Stutenmelker und Pferdeboegner: Ein antikes Reitervolk in neuer Sicht*. Frankfurt 1980.
- San 2000 O. San, "Bazı Bulgular ışığında Anadolu'da Kimmer ve İskit Varlığı Üzerine Gözlemler". *Belleten* 64/239 (2000) 1-24.
- Sauter 2000 H. Sauter, *Studien zum Kimmerierproblem*. Bonn 2000.
- Schiltz 1994 V. Schiltz, *Die Skythen und andere Steppenvölker*. München 1994.
- Tansuğ 1949 K. Tansuğ, "Kimmer'lerin Anadolu'ya girişleri ve MÖ 7. Yüzyılda Asur Devleti'nin Anadolu ile Münasabetleri". *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* VII/1 (1949) 535-550.
- Tarhan 1979 T. Tarhan, "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi". *VIII. Türk Tarih Kongresi: Ankara 11-15 Ekim 1976*. Ankara (1979) 355-369.
- Tarhan 1984 T. Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler". *ASTI* (1984) 109-120.
- Tokhtas'ev 1996 S. Tokhtas'ev, "Die Kimmerier in der antiken Überlieferung". *Hyperoreus* 2/1 (1996) 1-46.
- Üstüner 2001 A. C. Üstüner, "Bozkır Göçbeleri Kimmerler ve İskitler". *Türk Dünyası Araştırmaları* 133 (2001) 25-37.
- Wiseman 1958 D. J. Wiseman, "The Vasa-Treaties of Esarhaddon". *Iraq* 20/1 (1958) 1-99.
- Yamauchi 1983 E. Yamauchi, "The Scythians: Invading Hordes from the Russian Steppes". *The Biblical Archaeologists* 46/2 (1983) 90-99.

